

Τουρκικά αρχεία στην Ελλάδα

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ

ΤΟ ΑΡΘΡΟ αυτό θα περιστραφεί γύρω από τη χιλιεπιωμένη αξία των τουρκικών αρχείων, αυτής της πηγής της νεοελληνικής μας ιστορίας. Και λέω χιλιεπιωμένη διότι όλοι όσοι ασχολούμαστε με την ιστορία αναφερόμαστε πάντοτε στη σπουδαιότητα των τουρκικών αρχείων για την εθνική μας αυτογνωσία και δεν το συνδέουμε όλες τις φορές με την τουρκολογία και με ό,τι θα μπορούσε να σημαίνει η επιστήμη αυτή για την Ελλάδα.¹ Και όμως πρόκειται για πράγματα άρρηκτα συνδεδεμένα. Η οποιαδήποτε αξιοποίηση του τουρκικού αρχειακού υλικού θα εξαρτηθεί από την ανάπτυξη των τουρκολογικών σπουδών, ή, αλλιώς, η σημερινή κατάσταση των τουρκικών αρχείων αντανακλά τις τουρκολογικές έρευνες στην Ελλάδα.

Αλλά ας πιάσουμε τα πράγματα από την αρχή. Για να προχωρήσω μον χρειάζεται να ορίσω μερικά ειδικότερα σημεία:

1. Πώς συμβαίνει να υπάρχουν τουρκικά αρχεία στην Ελλάδα και ποια είναι.
2. Τι ρόλο έπαιζαν στο διοικητικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και συνεπώς τι περιέχουν.
3. Ποια η σημασία τους ως πηγής της νεοελληνικής μας ιστορίας.
4. Πώς αντιμετωπίστηκαν ως τέτοια και πώς νομίζουμε ότι πρέπει να αντιμετωπίζονται σήμερα από την ιστοριογραφία μας.
5. Τι μπορεί να γίνει σήμερα για την οργάνωσή τους.

Είναι προφανές ότι, από τα διάφορα σημεία που αναφέρθηκαν, σημασία έχουν κυρίως τα τελευταία: δηλαδή η αξία των τουρκικών αρχείων της Ελλάδας ως πηγής της νεοελληνικής μας ιστορίας, η αξιοποίησή τους από την ιστοριογραφία στο παρελθόν και οι προοπτικές διέυρυνσης της θεματολογίας και των ερευνών γύρω από την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Αναφερόμενοι στα δύο αυτά σημεία έχουμε ίσως την καλύτερη αφορμή για να διατυπώσουμε κάποιες προτάσεις για την οργάνωση των τουρκι-

κών αρχείων στην Ελλάδα. Τα δύο πρώτα σημεία θα επιστρατευθούν μόνον επικουρικά και, βεβαίως, πρόχειρα, για να διαφωτίσουν το προηγούμενο πρόβλημα.

Ας θυμηθούμε, κατ' αρχάς, ορισμένα στοιχειώδη πράγματα: Η Οθωμανική Αυτοκρατορία κυριάρχησε στις περισσότερες ελληνικές χώρες για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η κατοχή αυτή μας κληροδότησε κάποια αρχεία, απομεινάρια της οθωμανικής διοίκησης. Στις περιοχές που επαναστάτησαν το 1821 και απελευθερώθηκαν, δεν σώθηκαν, κατά κανόνα, μεγάλα αρχειακά σύνολα, πιθανότατα εξαιτίας του μακροχρόνιου απελευθερωτικού αγώνα. Η καταστροφή συμπληρώθηκε από την αδιαφορία των μετεπαναστατικών γενεών και από την περιφρόνησή τους προς ό,τι σχετιζόταν με την εποχή της οθωμανικής κατοχής.²

Περαισώθηκαν λίγα και σκόρπια μπερτιά ή φερμάνια σε μεγάλες μονές, με τα οποία τους παραχωρούνταν προνόμια και φορολογικές απαλλαγές. Τέτοια διοικητικά τουρκικά έγγραφα συντηρήθηκαν και στις νησιωτικές κοινότητες, ανάμεσα σε ελληνικούς κώδικες και έγγραφα.³ Τα αρχεία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου και της Στερεάς έπαθαν μεγάλες καταστροφές. Απ' αυτά διατηρήθηκαν όσα παροχετεύθηκαν σε οικογενειακά αρχεία, που πέρασαν με τη σειρά τους σε μεγάλες δημόσιες συλλογές. Και έτσι σήμερα έχουμε αρκετές εκατοντάδες τουρκικά έγγραφα στην Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία, στην Εθνική Βιβλιοθήκη, στο Μουσείο Μπενάκη, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους.

Αντίθετα, αρχειακό υλικό σώθηκε στις περιοχές που απελευθερώθηκαν το 1912. Από την Κρήτη, τη Χίο, την Καστοριά, τα Ιωάννινα, την Κοζάνη, τη Βέροια, τη Θεσσαλονίκη περιήλθαν στα χέρια μας τουρκικά αρχεία. Σήμερα όμως δεν σώζονται όλα. Άλλα καταστράφηκαν στις περιπέτειες των Βαλκανικών Πολέμων κι άλλα πάλι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου Πολέμου.

Σήμερα διατηρούνται από τις διάφορες καταστροφές, που κατά καιρούς υπέστησαν, τα εξής μεγάλα σύνολα τουρκικού αρχειακού υλικού:⁴ τα αναφέρω επιγραμματικά:

1. Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά.⁵
2. Ιστορικό Αρχείο Ηρακλείου.⁶
3. Αρχείο Βέροιας.⁷
4. Ιστορικό Αρχείο Κοζάνης.⁸

ΜΑΥΙΝΟΒΟΛΟΓΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ

¹ Ο σωστός όρος θα ήταν οθωμανικά αρχεία. Καθώς όμως έχει πολιτογραφηθεί η λέξη τουρκικά, θα συνεχίσουμε και εδώ να μιλούμε για τουρκικά αρχεία, τουρκικά έγγραφα, όπως ακριβώς ονομάζουμε Τουρκοκρατία την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στην Ελλάδα.

5. Αρχείο Δωδεκανήσου.

6. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας στη Θεσσαλονίκη.⁹

Θα σταθώ λίγο σ' αυτό το τελευταίο, διότι παρ' όσον είναι σε μεγάλες ενότητες τα περιεχόμενά του, για να φανεί το προφίλ ενός λίγο πολύ καταταγμένου τουρκικού αρχείου, μια και παρακάτω θα μιλήσουμε για τη σπουδαιότητα και τις δυνατότητες του υλικού αυτού στην ιστορική σύνθεση της Τουρκοκρατίας.

Το Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας περιλαμβάνει:

Α. Τα Ιεροδικαστικά Αρχεία από τη Θεσσαλονίκη και τους γύρω καζάδες (Κιλίκις, Κατερίνη, Κασσάνδρα). Από το Ιεροδικαστικό Αρχείο της Θεσσαλονίκης σώθηκαν 337 κώδικες που καλύπτουν την περίοδο 1694-1912.

Β. Τα δικαστικά αρχεία που αφορούν στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Γ. Τα διοικητικά αρχεία του νιλάγι της Θεσσαλονίκης και των λοιπών καζάδων.

Δ. Τα κτηματολογικά και φορολογικά αρχεία στα οποία ανήκουν και τα βιβλία διαχείρισης των βακουφίων Μακεδονίας.

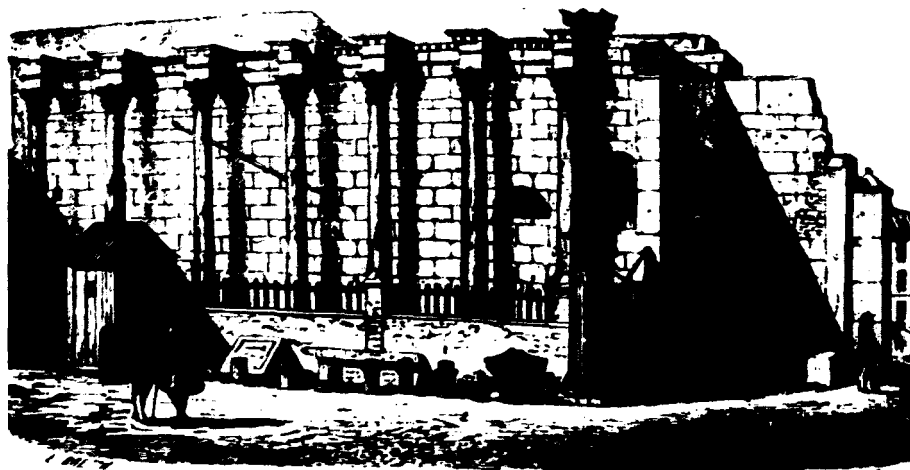
Από το παράδειγμα και μόνο του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας, φαίνεται ότι τα τουρκικά αρχεία που υπάρχουν στην Ελλάδα έχουν άμεση σχέση με την επαρχιακή διοικητική μηχανή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στην πρωτεύουσα του κάθε σαντζακιού, ο καδής με τον σαντζάκ-μπέη ήταν οι αποδέκτες και οι εκτελεστές των διαταγών της Υψηλής Πύλης και του σουλτάνου. Όλες οι διαταγές του κέντρου, για να λάβουν ισχύ, καταγράφονταν στους κώδικες των κατά τόπους ιεροδικείων. Από την άλλη, ως εκπρόσωποι του σουλτάνου, ήταν για την επαρχία τους οι ρυθμιστές ισορροπιών ανάμεσα σε δύο αντίπαλες κοινωνίες, κατακτητική και κατακτημένη.

Ο κύριος όγκος των τουρκικών αρχείων της Ελλάδας, αν αφαιρέσει κανείς την κατηγορία των κτηματολογικών βιβλίων, αποτελείται από ιεροδικαστικούς κώδικες, τα *σιτζίλια*. Αν θέλαμε χονδρικά να δώσουμε την τυπολογία των εγγράφων που περιέχουν, θα λέγαμε ότι περιλαμβάνουν δύο κατηγορίες εγγράφων.

1. Όλα τα διατάγματα της κεντρικής εξουσίας (φιρμάνια, μπεράτια, μπουγιουρντιά), που στέλνονταν στον καδή και σε άλλες τοπικές αρχές για να γνωστοποιηθούν στον πληθυσμό. Αυτά αφορούσαν άλλοτε σε ειδικά τοπικά ζητήματα, όπως η ρύθμιση της φορολογίας, η απογραφή της παραγωγής και του πληθυσμού, και άλλοτε σε γενικότερα, όπως π.χ. διαταγές γενικής επιστράτευσης, κήρυξη ή αναγγελία πολέμου κ.λπ. Στην κατηγορία αυτή καταγράφονται επίσης

και οι απαντήσεις της κεντρικής πύλης σε προσφυγές, διαμαρτυρίες και αιτήσεις που της απηύθυναν ιδιώτες ή κοινότητες.

2. Αποφάσεις δικαστικές ποινικού ή αστικού περιεχομένου, όπως και ιερονομικές γνωματεύσεις τού καδή για διάφο-

ρα θέματα του δημόσιου και ιδιωτικού βίου. Εδώ καταχωρούνται όλες οι περιπτώσεις οικονομικού, κοινωνικού ακόμη και προσωπικού χαρακτήρα, που απαιτούν κάποιου είδους διαιτησία. Ειδικότερα υπάγονται τα υπομνήματα ή πρωτόκολλα αστικών υποθέσεων, δηλαδή πωλήσεις, ανταλλαγές, μισθώσεις, διακανονισμοί οικογενειακών σχέσεων, απογραφές περιουσιών, εκδίκαση κλοπών, εγκλημάτων κ.λπ.

Γενικώς, πολύ μικρή γνώση έχουμε της σπουδαιότητας και ογκωδέστατης αυτής σειράς πηγών. Καλά καλά δεν ξέρουμε τι υπάρχει και πού υπάρχει. Μερικά διαγράμματα τουρκικών αρχείων είναι μόνο γνωστά. Επομένως, πολύ περισσότερο δεν μπορούμε να μιλήσουμε για τη χρήση και την εκμετάλλευση των θησαυρών του υλικού αυτού.

Η ελληνική ιστοριογραφία της Τουρκοκρατίας γράφτηκε ερήμην των αρχείων αυτών. Ό,τι ξέρουμε για την οθωμανική περίοδο, πλην πολύ λίγων εξαιρέσεων, βασίστηκε σε ελληνικά αρχεία, σε περιηγητές, σε αφηγηματικές πηγές ελληνικές ή ξένες, ή στις προξενικές εκθέσεις και αναφορές των αρχείων του εξωτερικού. Και αυτό δεν έγινε μόνο εξαιτίας των ειδικών γνώσεων που απαιτούνται για την προσπέλαση των πηγών αυτών (δηλ. η γνώση της τουρκικής γλώσσας ή της παλαιογραφίας της οθωμανικής γραφής), όσο γιατί έλειπε κυρίως η προβληματική γύρω από μια σειρά θέματα. Ως παράδειγμα αναφέρω το γεγονός ότι και τα

μικής ζωής, αλλά και να οδηγήσει σε διαπιστώσεις ορισμένων γενικότερων τάσεων, διαδικασιών και συγκριτικών αναλύσεων.

Και εδώ ανοίγω μια παρένθεση για να τονίσω κι ένα άλλο σημείο που υπογραμμ

μεταφρασμένα έγγραφα ιεροδικαστικών κωδίκων από τον Ι. Βασδραβέλλη και τον Ν. Σταυρινίδη δεν αποτέλεσαν αντικείμενο τέτοιων νέων ζητήσεων¹⁰ και ως υλικό προσπελάσιμο έμεινε ανεκμετάλλευτο από την ελληνική ιστοριογραφία πλην ελαχίστων περιπτώσεων. Ως δεύτερο παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί η θεματολογία αυτών των λίγων εκδομένων εγγράφων που συναντούμε στα διάφορα περιοδικά. Είναι π.χ. ένα φιρμάνι για την ίδρυση της τάδε εκκλησίας στην τάδε πόλη, ή ένα μπεράτι για το διορισμό του α ή β μητροπολίτη, ή ένα έγγραφο που αφορούσε τον τάδε αρχηγό οικογένειας, οπλαρχηγό κ.λπ. Μ' αυτά τα παραδείγματα δεν θέλω να απορρίψω τον τύπο έρευνας που αποβλέπει στη διακρίβωση χρονολογιών, στην προσωπογραφία ή στην έκδοση πηγών. Καθόλου. Αυτά αποτελούν ύλη για τον ιστορικό. Ωστόσο δεν θα έπρεπε να αφήσουμε να περάσει ασχολίαστο το γεγονός ότι σ' όλη αυτή τη διάθεση και τον προσανατολισμό δεν ασχοληθήκαμε με άλλες θεματολογίες ή δεν υιοθετήσαμε τις μεθόδους εκείνες για να ρωτήσουμε τις πηγές αυτές. Και τα τουρκικά αρχεία είναι πηγές μοναδικές για τη «νέα ιστορία», την ιστορία των μέσων όρων και της καθημερινότητας.

Η ποικιλία των θεμάτων που αναφέρονται στα *σιτζιλια*, π.χ., υποδηλώνει ότι μια πλήρης εξοικείωση με τις πληροφορίες που προσφέρουν μπορεί να βοηθήσει στην αποσαφήνιση μεμονωμένων όψεων των κοινωνικών σχέσεων και της οικονο-

μίζει τη σπουδαιότητα των τουρκικών αρχείων. Το γεγονός ότι είναι αρχείο του κατακτητή, αρχείο της διοικητικής του μηχανής, που αποτυπώνει άμεσα τις σχέσεις και τη μορφή άσκησης εξουσίας. Δεν είναι το είδωλο που σχηματίζεται στην ελληνική πηγή ή στην έκθεση του ξένου διπλωμάτη ή περιηγητή.

Αλλά ας γυρίσουμε σ' αυτό που αρχίσαμε να λέμε: την πληροφοριοδοτική ικανότητα των τουρκικών αρχείων σε σχέση με μια νέα θεματολογία, που ασχολείται με τις συμπεριφορές συνόλων κι όχι με τις εξαιρέσεις, που ενδιαφέρεται για το τυπικό και τους μηχανισμούς.

Τα τουρκικά αρχεία δίνουν σειρές στοιχείων για γαιοπρόσοδο, έργοιο ιδιοκτησία και καθεστώς γαιών, για αγροτική παραγωγή και φορολογία, για πληθυσμό. Δίνουν δυνατότητες για τη διερεύνηση της ύπαρξης αγοράς, βιοτεχνίας, εμπορίου, για τη στρατηγική των κεφαλαίων κ.λπ. Είναι πρώτης τάξεως πηγή για να μελετηθούν θέματα γύρω από τη ζωή και τη λειτουργία συλλογικών σωμάτων (συντεχνίες, κοινότητες). Μέσα από τα διάφορα ιεροδικαστικά έγγραφα μπορούν να μελετηθούν οι μορφές της παρέμβασης της κοινότητας στο κύκλωμα της οικονομίας μέσω του δικαίου και της αγοράς.

Από τις καταγγελίες για υπεϊάσεις σε θέματα φορολογίας, καθώς και από τις παραστάσεις κοινότητων προς την κεντρική εξουσία, μπορεί να φωτιστούν θέματα όπως η στάση των φορολογουμέ-

νων ως συνόλου ή ως ατόμων απέναντι στο φόρο που επιβάλλει η λεηλατική-κατακτητική κοινωνία και να ερμηνευτούν φαινόμενα όπως η εκροή πληθυσμού, η αλλαγή θρησκευτικής πίστης κ.λπ.

Σειρές εγγράφων που περιέχουν πληροφορίες για πωλήσεις σπιτιών, καταστημάτων, για καταγραφές περιοριστικών στοιχείων, διαθήκες κ.λπ., διαφωτίζουν θέματα επαγγελματικής διαφοροποίησης και κοινωνικής διαστρωμάτωσης του αστικού πληθυσμού. Με τέτοιο υλικό δούλεψε συναφή θέματα της βαλκανικής πόλης ο Ν. Todorov.

Πλούσιοι εξάλλου είναι το υλικό για θέματα που αφορούν την ιστορία της εκκλησίας, την απονομή δικαιοσύνης, τις πολλαπλές νομικές σχέσεις ανάμεσα σε κατακτητή και υπόδουλους. Αλλά και για τη συμβαντολογική ιστορία τα ντοκουμέντα των τουρκικών αρχείων είναι πολύτιμα. Καταγράφουν τα περισσότερα πολεμικά γεγονότα της βαλκανικής γερασόνησου, που συνέβησαν από τα τέλη του 17ου αιώνα ως το 1912, καθώς και τους απόηχους των συγκρούσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τις άλλες δυνάμεις.

Τα τουρκικά αρχεία της Ελλάδας μαζί με τα αρχεία της Τουρκίας, αυτά της Κωνσταντινούπολης και κυρίως της Άγκυρας, όπου φυλάσσονται έγγραφα και κώδικες που εξέδιδε η κεντρική διοίκηση, ολοκληρώνουν την εικόνα του ελλαδικού χώρου κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου. Στα αρχεία αυτά υπάρχουν οι καταστιχώσεις φόρων παραγωγής και κεφαλικού φόρου, απογραφές πληθυσμού κ.λπ.

Θίξαμε παραπάνω την αξία και τη σημασία που έχουν τα τουρκικά αρχεία για τη νεοελληνική μας ιστορία. Ας περιγράψουμε τώρα τη σημερινή τους κατάσταση. Τρεις είναι οι μεγάλες αρχειακές μονάδες:

1. Χανίων.
2. Ηρακλείου.

3. Θεσσαλονίκης, που είναι και το μόνο καταταγμένο αρχείο απ' όσο ξέρω.

Υπάρχουν βεβαίως και μερικά μικρότερα σύνολα, ενταγμένα σε διάφορες υπηρεσίες νομαρχιακές ή δημοτικές, όπως π.χ. στη Βέροια, την Κοζάνη, τη Νάουσα, τα Δωδεκάνησα και αλλού. Ότι γνωρίζουμε γι' αυτά τα αρχεία προέρχεται από κάποια προπολεμικά δημοσιεύματα, στα οποία οι συγγραφείς έδιναν το περιεχόμενό τους και ζητούσαν τη δημιουργία φορέα.¹¹

Από την άλλη, πλούσιο υλικό υπάρχει σε βιβλιοθήκες, μουσεία, ιδρύματα στην Αθήνα και σ' άλλες πόλεις, όπως και διάσπαρτα σε μονές¹² και κοινότητες σε όλη την Ελλάδα, ή άγνωστα παντελώς σε χέρια ιδιωτών.

Η οργάνωση των τουρκικών αρχείων

στην Ελλάδα εγγράφεται στον εθνικό προγραμματισμό της ιστορικής έρευνας, ακριβώς γιατί αποσκοπεί στην επισήμανση άγνωστων πληροφοριακών συνόλων και «προτείνει την καταγραφή, κωδικοποίηση και επεξεργασία των πηγών εκείνων που επιτρέπουν την προαγωγή μιας θεματολογίας. Η θεματολογία αυτή εξάλλου αποτελεί και το μείζον ζητούμενο του εθνικού προγράμματος της ιστορικής έρευνας».¹³

Από την περιγραφή της σημερινής κατάσταση των τουρκικών αρχείων διαφαίνεται ως άμεση προτεραιότητα, σε μια πρώτη φάση, η διάσωση του υλικού αυτού με την καταγραφή και τη συντήρησή του. Και μ' αυτό βεβαίως θέλω να πω ότι δεν μπορεί ακόμη, σήμερα, να νομίζουμε ότι πρέπει να περιμένουμε να καταγραφεί ή να μεταφραστεί το σύνολο των τουρκικών αρχείων για να γραφεί μια νέα ιστορία της Τουρκοκρατίας. Συγχρόνως θα πρέπει να επιχειρηθούν:

1. Εκδόσεις καταλόγων που θα επιτρέψουν μια γόνιμη συνεργασία με τον CIBAL¹⁴ και την Τουρκία.
2. Δημιουργία σειράς όπου θα εκδίδονται οι πηγές αυτές, όπως συμβαίνει σε όλες τις βαλκανικές χώρες.
3. Μελέτες που θα βασίζονται σε τουρκικό αρχειακό υλικό.
4. Ειδικό περιοδικό που θα στεγάσει εργασίες τουρκολογικές και με το οποίο θα εκπροσωπείται η χώρα μας.

Όλα αυτά σαφώς παραπέμπουν στο θέμα της δημιουργίας ή, καλύτερα, της ανάπτυξης των τουρκολογικών μας σπουδών. Όταν αναφέρομαι σε τουρκολογικές σπουδές, δεν εννοώ την οργάνωση ενός νέου τομέα σπουδών στο πανεπιστήμιο, που πρώτα θα εκπαιδεύσει τις γενιές οι οποίες θα εργαστούν στα τουρκικά αρχεία. Αυτό είναι κάτι που απαιτεί χρόνο και δεν υπάρχουν πια άλλα περιθώρια. Επιπλέον, αναβάλλει επ' αόριστον το όλο ζήτημα της άμεσης καταγραφής των τουρκικών μας αρχείων. Αυτό που ελείπει είναι ο συντονισμός των υπαρχουσών δυνάμεων στο χώρο της έρευνας και όπου άλλου υπάρχουν, για να τεθούν σε λειτουργία αυτά που παραδειγματικά προτάθηκαν παραπάνω.¹⁵

Πιστεύω ότι μ' αυτό τον τρόπο θα λυθεί και το θέμα της οργάνωσης των τουρκολογικών μας σπουδών. Οι νέοι επιστήμονες, που θα δουλέψουν στην καταγραφή των τουρκικών αρχείων, με τον καιρό θα εξειδικεύονται περισσότερο και θα δημιουργήσουν την τάξη των τουρκολόγων. Έτσι κι αλλιώς, κανείς δεν ξεκινά με το να τα ξέρει όλα. □

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ι. Γ. Γιαννόπουλου, «Η εξέλιξη των τουρκολογικών σπουδών και η ανάγκη

καλλιέργειας αυτών εν Ελλάδι», *Μνήμων* 1 (1971), σσ. 16-22.

2. Μιχ. Β. Σακελλαρίου, «Πηγές της νέας ελληνικής ιστορίας», *Νέα Εστία*, 39 (1946), σσ. 106-108, 156-158· του ίδιου, «Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές», *Νέα Εστία* 33 (1943), σ. 811.

3. Δ. Α. Ζακυνθινός, «Παλαιογραφικά έρευναι εις τας Κυκλάδας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 5 (1965) σσ. 715-736. Τουρκικό αρχειακό υλικό από τις Κυκλάδες έχει μικροφωτογραφηθεί από το Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρυμάτος της Εθνικής Τράπεζας.
4. Σημειώθηκαν μόνο τα σύνολα που αποτέλεσαν αρχειακή υπηρεσία. Γ. Σ. Πλουμίδη, *Διάγραμμα των αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία, Αθήνα 1977.
5. Ν. Β. Τωμαδάκη, *Γενική κεφαλαιώδης καταγραφή των εν των Ιστορικών Αρχείων Κρήτης αρχείων και αντικειμένων μονασίων*, Χανιά 1933.
Ν. Ι. Παταδάκι, *Το έργο του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης*, Χανιά 1934· του ίδιου, «Ιστορικά Αρχεία Κρήτης 1204-1915», *Διτλίον Ιστορικής και Εθνογραφικής Εταιρείας* 8 (1922), σσ. 333-367.
6. Δ. Α. Ζακυνθινού, «Τα Ιστορικά και Μοναστηριακά Αρχεία της Κρήτης», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 2 (1939), σσ. 505-526.
7. Ν. Σ. Σταυρινίδου, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, τ. Α' (1657-1672), Ηράκλειον Κρήτης 1975, τ. Β' (1672-1694), 1976, τ. Γ' (1694-1715), 1978, τ. Δ' (1715-1752), 1984.
8. Ι. Βασδραβέλλη, *Ιστορικών Αρχείων Βεροίας, Εκλογαί*, Θεσσαλονίκη 1943· του ίδιου, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας Β' Αρχείον Βεροίας - Ναούσης 1598-1886*, Θεσσαλονίκη 1954.
9. Α. Σιγάλα, *Από την πνευματική ζωή των ελληνικών κοινοτήτων της Μακεδονίας. Α' Αρχεία και βιβλιοθήκη Δυτικής*

Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1939, σσ. 89-93, 101-108.

9. Ι. Κ. Βασδραβέλλη, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας. Α' Αρχείον Θεσσαλονίκης (1695-1912)*, Θεσσαλονίκη 1952· του ίδιου, «Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας. Α' Αρχείον Ιεροδικείου Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 2 (1941-52), σσ. 89-128.
10. Βλ. σημ. 6, 7 και 9.
11. Βλ. σημ. 3, 4, 5.
12. Από αρχεία μοναστηριών, βλ. Ι. Κ. Βασδραβέλλη, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας Γ' Αρχείον Μονής Βλατάδων (1446-1839)* Θεσσαλονίκη 1955, και Ε. Α. Ζαχαριάδου, «Συμβολή στην ιστορία του νοτιοανατολικού Αιγαίου», *Σύμμεικτα* 1 (1966), σσ. 184-232.
13. Στ. Ι. Ασοδραγάς, «Πολιτική και φυσιογνωμία ενός Κέντρου Ιστορικών Ερευνών. Γενικές προτάσεις», *Ζητήματα Ιστορίας*, Θεμέλιο, σ. 257.
14. Conseil du Centre International d'Information sur les Sources de l'Histoire Balkanique et Méditerranéenne. Βλ. V. Hristov, «IVème Session du Conseil du CIBAL», και επίσης «Programme des activités du CIBAL pour la période 1986-1988», *Etudes Balkaniques* 23/2 (1987), σσ. 133-135 και 135-138 αντίστοιχα.
15. Το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / ΕΙΕ, στο πλαίσιο του προγράμματος υποδομής, ανέλαβε το συντονισμό της καταγραφής και καταλογογράφησης του τουρκικού αρχειακού υλικού σε συνεργασία με άλλους αρμόδιους φορείς (Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων κ.λπ.).